

УДК 343.01

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.37>**Олена Олійник,**

докт. юрид. наук, доцент,

професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права

Інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВИНИКНЕННЯ, ІСНУВАННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ПРИНЦИПАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Автор статті аналізує вплив окремих принципів кримінального права на виникнення, існування та припинення кримінально-правових відносин. Що стосується загальноправових, то, наприклад, принцип законності в кримінальному праві означає, що всі положення, які лежать в основі притягнення особи до кримінальної відповідальності за скоєне, призначення покарання, звільнення від нього або настання інших кримінально-правових наслідків вчинення кримінального правопорушення, повинні бути сформульовані виключно в законі як у вищому акті законодавчої влади, тобто єдиним джерелом кримінального права є кримінальний закон. Принцип верховенства права ґрунтується на визнанні та беззастережному сприйнятті найвищої цінності людської особистості, її невідчужуваних прав і свобод. Галузеві ж принципи мають більш специфічну та вузьку сферу впливу на правовідносини. Водночас вони більш конкретні за своїм змістом та спрямованістю впливу. Так, принцип невідворотності кримінальної відповідальності означає, що особа, яка вчинила передбачене КК України суспільно небезпечне діяння певного виду, має зазнати впливу відповідних заходів кримінально-правового характеру. Він має попереджувальний, стримуючий вплив на нестійких осіб, які схильні до порушення закону про кримінальну відповідальність. У свою чергу принцип здійснення правосуддя лише судом як міжгалузевий принцип ґрунтується на положеннях ст. 124 Конституції України, де йдеться про здійснення правосуддя в Україні виключно судами, про недопущення делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами, про поширення юрисдикції судів на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення, а також про розгляд судами у передбачених законом випадках інших справ тощо. Що стосується інституційних та міжінституційних принципів кримінального права, то автор зазначає, що останні також мають вузьку сферу впливу на правовідносини, водночас зменшувати їх вплив не варто. Визначено, що у разі, якщо вчиняється кримінальне правопорушення, виникають кримінально-правові відносини, у процесі розвитку яких реалізуються і принципи кримінального права. Саме останні створюють необхідний формат, в межах якого функціонують кримінально-правові відносини. При цьому основу кримінально-правових відносин становлять переважно загальноправові та галузеві принципи кримінального права, а втілення та реалізація інституційних і міжінституційних кримінально-правових принципів відбувається у міру розвитку таких відносин.

Ключові слова: кримінально-правові відносини, принципи кримінального права, механізм кримінально-правового регулювання.

Постановка проблеми. Проблематиці розвитку вчення про зумовленість виникнення, існування та припинення кримінально-правових відносин присвячували свої праці такі вчені: П.П. Андрушко, В.О. Беньківський, П.С. Берзін, А.А. Васильченко, А.С. Горелик, Ю.В. Грачева, Н.М. Кропачев, П.С. Матишевський, Є.С. Назимко, А.В. Савченко, А.Н. Тарбагаєв, П.А. Фефелов, В.Д. Філімонов, С.Д. Шапченко та багато інших.

Водночас окремі аспекти порушеного нами питання залишились поза увагою вітчизняних та зарубіжних науковців.

Так, кримінально-правові відносини становлять собою такий елемент механізму кримінально-правового регулювання, який включає відносини, що виникають, існують та припиняються у зв'язку із: 1) вчиненням кримінального правопорушення або іншої кримінально-правової аномалії (у цьому випадку закон про кримінальну

відповідальність передбачає відповідні заходи кримінально-правового характеру, які застосовуються за вчинення кримінального правопорушення та інших різновидів кримінально-правової аномалії (це зумовлює виникнення загальноохоронних та спеціально-охоронних кримінально-правових відносин)); 2) окремими різновидами поведінки, які не належать до «кримінально-правових аномалій», проте виключають при цьому суспільну небезпечність і/або протиправність та застосування внаслідок цього заходів кримінально-правового впливу (це зумовлює виникнення загальнорегулятивних кримінально-правових відносин)) [1, с. 51–52].

Метою статті є з'ясування ступеня впливу принципів кримінального права на виникнення, існування та припинення кримінально-правових відносин.

Виклад основного матеріалу. Отже, проаналізуємо далі вплив окремих принципів кримінального права на виникнення, існування та припинення кримінально-правових відносин. Почнемо із загальноправових. Так, принцип законності в кримінальному праві, як ми зазначали вище, означає, що всі положення, які лежать в основі притягнення особи до кримінальної відповідальності за скоєне, призначення покарання, звільнення від нього або настання інших кримінально-правових наслідків вчинення кримінального правопорушення, повинні бути сформульовані виключно в законі як у вищому акті законодавчої влади, тобто єдиним джерелом кримінального права є кримінальний закон. Вчинення кримінального правопорушення або іншої кримінально-правової аномалії пов'язане з порушенням закону про кримінальну відповідальність. До моменту появи заборони щодо вчинення певних дій на рівні кримінального закону будь-яка поведінка, в тому числі суспільно небезпечна, не входить до кола питань та суспільних відносин, які охороняються та регулюються нормами кримінального закону. Отже, у принципі законності з'являється можливість впливати на суспільні відносини лише з появою кримінального закону, який забороняє певну протиправну поведінку.

Принцип верховенства права ґрунтується на визнанні та беззастережному сприйнятті найвищої цінності людської особистості, її невідчужуваних прав і свобод, які, як наголошує один із творців доктрини верховенства права А. Дайсі, є «основою, а не результатом права країни», а правила, що лежать в основі конституційного кодексу, є «не джерелом, а наслідком прав осіб» [2, с. 522–527]. Положеннями, які пояснюють сутність цього

принципу, «наповнені» практично всі норми кримінального закону, оскільки саме останній покликаний охороняти права та свободи кожної людини та кожного громадянина від суспільно небезпечних посягань (кримінальних правопорушень). Тому в разі вчинення кримінального правопорушення виникають кримінально-правові відносини, «вмикається» механізм кримінально-правового регулювання та «спрацьовують» норми, що спрямовані за забезпечення безпеки громадян від суспільно небезпечних діянь. Згадані норми закону про кримінальну відповідальність є прямим свідченням реалізації принципу верховенства права як принципу права.

Одним із неодмінних елементів верховенства права є юридична визначеність, яка вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними. За твердженням Ю.І. Матвеевої: по-перше, основу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом логічного, послідовного та повного врегулювання суспільних відносин і надання цим відносинам певної форми; по-друге, розуміння принципу правової визначеності було сформульоване в практиці ЄСПЛ, який розглядає його як один з основних елементів верховенства права; зміст останнього, на їхню думку, становить вимога якості законів, яка має такі ознаки, як чіткість, точність, зрозумілість та передбачуваність законодавства, що досягається в процесі нормотворення шляхом використання засобів нормопроектної техніки [3, с. 96–97].

Принцип соціальної справедливості ґрунтується на визнанні справедливості ознакою права. У кримінальному праві він означає відповідність видів «кримінально-правової аномалії» та інших діянь, що враховуються у змісті відповідних елементів механізму кримінально-правового регулювання, передбаченим за їх здійснення кримінально-правовим наслідком. Попри те, що даний принцип прямо не сформульований ні в міжнародно-правових актах, ні в Конституції України, національний законодавець намагався втілити його у кожному норму закону про кримінальну відповідальність, адже ідеєю появи самої галузі кримінального права є саме встановлення соціальної справедливості. Тому в разі порушення норм кримінального закону починає діяти принцип соціальної справедливості, сутність якого полягає у відновленні порушеної рівноваги та прав потерпілої від кримінального правопорушення особи. У цьому разі треба

сказати, що вся діяльність правозастосовчих органів спрямована на відновлення соціальної справедливості, що є завданням не лише закону про кримінальну відповідальність, а й відповідних правоохоронних органів.

Сутність принцип гуманізму кримінального права полягає у включенні до останнього таких положень: забезпечення прав людини кримінальним законодавством; гуманізації кримінально-правової політики держави (зокрема, скорочення кола осіб, які підлягають кримінальній відповідальності); обмеження заходів, які застосовуються до особи, що вчинила кримінальне правопорушення, лише мінімально необхідними та достатніми для досягнення цілей її виправлення та превенції; розробка та впровадження альтернативних кримінальному покаранню заходів впливу на особу, що вчинила кримінальне правопорушення; заборони моделювання та застосування будь-яких заходів впливу на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, з метою спричинення фізичних або психічних страждань.

Принцип гуманізму впливає на існування кримінально-правових відносин переважно тоді, коли вирішується доля особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, тобто під час оголошення такій особі підозри про вчинення кримінального правопорушення, судового розгляду кримінального провадження та винесення вироку (обвинувального чи виправдувального). Даний принцип, реалізуючись у кримінально-правових відносинах, повинен призводити до хоча б часткового задоволення інтересів осіб, які потрапили в поле дії кримінального закону.

Щодо принципу рівності громадян перед законом у кримінальному праві, то його основу становлять вимоги рівних підстав для застосування кримінальної відповідальності та рівних критеріїв визначення змісту і розмірів кримінальної відповідальності. Можна сказати, що цей принцип під час впливу на виникнення, існування та припинення кримінально-правових відносин може вступати в конфлікт із загальноправовим принципом гуманізму та галузевим принципом індивідуалізації застосування заходів кримінально-правового характеру, адже відповідно до положень, які покладені в його основу, під час притягнення до кримінальної відповідальності особи та призначення їй покарання такі заходи мають застосовуватись лише з урахуванням індивідуальних, конкретно визначених ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння особи та обставин, що «супроводжують» вчинення такого діяння.

Галузеві принципи мають більш специфічну та вузьку сферу впливу на правовід-

носини. Водночас вони більш конкретні за своїм змістом та спрямованістю впливу. Так, принцип невідворотності кримінальної відповідальності, який означає, що особа, яка вчинила передбачене КК України суспільно небезпечне діяння певного виду, має зазнати впливу відповідних заходів кримінально-правового характеру. Він має попереджувальний, стримуючий вплив на нестійких осіб, які схильні до порушення закону про кримінальну відповідальність. Тобто вчинення особою кримінального правопорушення «покладає» на неї обов'язок зазнати обмежень, які встановлені кримінальним законом. Реалізація розглядуваного виду правовідносин переважно покладена на правозастосовчі органи, які й повинні стежити за втіленням цього принципу в життя.

Принцип винної відповідальності, як і більшість галузевих принципів, покладений в основу діяльності правоохоронних органів, які уповноважені притягнути до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. При цьому згадані органи мають довести до відома суду всі отримані докази (як ті, що доводять вину підозрюваної особи, так і ті, що виправдовують її).

Принципи індивідуалізації застосування заходів кримінально-правового характеру та принцип диференціації заходів кримінально-правового характеру тісно пов'язані між собою. При цьому можливість вибору заходів кримінально-правового характеру та їх індивідуалізація безпосередньо залежать від кримінального закону, в якому наданий виключний перелік таких заходів. Недотримання розглядуваних принципів тягне за собою порушення положень інших принципів, таких як принцип законності, принцип гуманізму тощо.

Зазначені вище принципи включаються в процес розвитку кримінально-правових відносин на стадії судового розгляду кримінального провадження, оскільки саме в цей момент постає питання про те, яке саме покарання із передбачених законом необхідно застосувати, щоб воно було дійсно необхідним та достатнім в даному конкретному випадку.

Принцип здійснення правосуддя лише судом як міжгалузевий принцип ґрунтується на положеннях ст. 124 Конституції України, де йдеться про здійснення правосуддя в Україні виключно судами, про недопущення делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами, про поширення юрисдикції судів на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення, а також про розгляд судами у передбачених

законом випадках інших справ тощо [86]. Цей принцип пов'язується виключно з формальними (процедурними) умовами визначення застосування покарання [4, с. 96–97]. На фоні вивчення впливу цього принципу на реалізацію кримінально-правових відносин можна стверджувати таке: розглядувана стадія відносин між особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, та державою в особі уповноважених правоохоронних органів включає в себе елементи не лише кримінально-правових відносин, а й переважно кримінально-процесуальних, адже основою для вирішення справи в суді виступає саме кримінальне процесуальне законодавство.

Принцип обов'язкового виконання судових рішень також лише частково стосується реалізації кримінально-правових відносин. Цей принцип і ті відносини, на розвиток яких він безпосередньо впливає, скоріше виступають результатом, до якого прагнуть правозастосовні органи в процесі здійснення своєї діяльності. Результат діяльності правозастосовних органів, які прагнуть виконання рішення суду, засновані вже на діяльності інших органів, які не мали повноважень щодо встановлення самого факту вчинення кримінального правопорушення, доведення вини конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Кримінально-виконавчі установи та інші установи юстиції мають справу вже безпосередньо з виконанням рішень суду. Цим і зумовлюється специфіка впливу даного принципу на розвиток кримінально-правових відносин.

Принцип доведеної вини, який полягає в тому, що покарання за вчинення суспільно небезпечного діяння може призначатися лише за умови доведеності винної поведінки, не має абсолютно самостійного значення. Він безпосередньо пов'язаний із попередньо розглянутими нами принципами (зокрема, законністю, невідворотністю кримінальної відповідальності та винної відповідальності). Даний принцип залучається до процесу реалізації кримінально-правових відносин в основній його частині, адже сутністю кримінально-правових відносин є встановлення не лише особи, яка причетна до вчинення суспільно небезпечного діяння, а й вини останньої.

Принцип розумності строків полягає у виконанні кожної процесуальної дії або ж прийнятті кожного процесуального рішення у строки, що є об'єктивно необхідними для такого виконання та прийняття (ч. 1 ст. 28 КПК України) [5].

Серед інституційних принципів кримінального права ми згадували такі принципи: принципи сумірності (відповідності) призна-

ченого покарання тяжкості кримінального правопорушення, обставинам його вчинення та особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, й принцип обов'язкового психіатричного лікування у разі застосування примусових заходів медичного характеру – та, відповідно, надавали їм характеристику.

Перший із названих принципів передбачає врахування залежності покарання, що призначається, його суворості від тяжкості вчиненого особою кримінального правопорушення. Сутність цього принципу впливає з положень принципу законності, принципу рівності громадян перед законом тощо. Цей принцип реалізується під час «оцінки» результатів кримінально-правових відносин, коли відбувається призначення покарання винній особі, та полягає у вимозі до такої особи понести певні обмеження, встановлені законом. Водночас така оцінка (підсумок) кримінально-правових відносин не є обов'язковою, оскільки особу, в разі наявності для цього підстав, можуть звільнити як від кримінальної відповідальності, так і від кримінального покарання. Положення цього принципу спрямовані на те, щоб правозастосовні органи під час реалізації кримінально-правових відносин зосередили свою увагу на обставинах, які впливають на призначення винній особі кримінального покарання.

Принцип обов'язкового психіатричного лікування у разі застосування примусових заходів медичного характеру визначає зміст примусових заходів медичного характеру, що застосовуються до такої особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, та зумовлює її обов'язкове лікування. В основі цього принципу, як і більшості інших, лежить принцип законності, принцип гуманізму та принцип верховенства права. Можливості згаданих принципів спрямовані на максимальне забезпечення прав сторін кримінально-правових відносин, учасників кримінального процесу, оскільки дуже важливим у разі виявлення причин, які унеможливають відповідальність особи за свої вчинки через стан психічного здоров'я, шляхом правильної спрямованості кримінально-правових відносин, повернути в суспільство не лише соціально, а й психічно здорову особистість. Саме таким чином розглядуваний нами принцип повинен реалізуватись у кримінально-правових відносинах.

До міжінституційних принципів кримінального права ми відносимо: принцип карального впливу, принцип економії кримінальної репресії та принцип відшкодування та усунення заподіяної шкоди.

Принцип карального впливу зумовлює зміст покарання та виражається у позбавленні чи обмеженні прав і свобод засудженого, покладенні на нього певних обов'язків. Сутність цього принципу закладена безпосередньо в зміст кримінально-правових відносин. Кожна фізична особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності та скоїла діяння, яке підпадає під ознаки кримінального правопорушення, описаного в кримінальному законі, має зазнати карального впливу цього закону.

Принцип економії кримінальної репресії пов'язаний зі змістом і застосуванням призначення покарання, звільнення від покарання та примусових заходів виховного характеру. Він полягає у недоцільності надмірного карального впливу на осіб, які не досягли певного віку, які скоїли нетяжкі кримінальні правопорушення тощо. Зазвичай цей принцип починає впливати на кримінально-правові відносини за наявності спеціального суб'єкта (неповнолітнього, особи віком понад 65 років і т. ін.). Що стосується реалізації принципу економії кримінальної репресії в кримінально-правових відносинах у разі застосування заходів виховного характеру, то тут він спрацює за наявності спеціального суб'єкта, яким виступає неповнолітня особа, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин та в разі щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання (ч. 1 ст. 105 КК України).

Щодо принципу відшкодування та усунення заподіяної шкоди, то на практиці можуть виникнути проблеми, коли потрібно відшкодувати не матеріальну (не майнову) шкоду, а, наприклад, шкоду моральну. При цьому у кримінальному судочинстві існує такий процес, як медіація (з англ. «mediation» – посередництво), тобто вид альтернативного врегулювання суперечок, метод їх вирішення із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації і проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли вибрати той варіант рішення, який би задовольняв інтереси і потреби усіх учасників конфлікту [6]. Слід підкреслити, що медіація забезпечує більш ефективне розв'язання проблеми відшкодування моральної та/або матеріальної шкоди, надає можливість сторонам впливати на рішення, що приймається у справі, допомагає зняти емоційне напруження, а також звільнити суддів від навантаження у зв'язку з розглядом справ невеликої тяжкості і зосередитися на більш серйозних справах [7].

Отже, медіація у кримінальному судочинстві має багато переваг порівняно із загальним судовим порядком розв'язання «кримінально-правових конфліктів», тому її запровадження в Україні вважаємо ефективним, і це сприятиме реалізації принципу відшкодування та усунення заподіяної шкоди. Необхідні пропозиції з цього приводу мають бути внесені до КК України.

Висновки

Кримінально-правові принципи безпосередньо впливають на виникнення, існування та припинення кримінально-правових відносин у зв'язку з: а) вчиненням кримінального правопорушення чи іншої кримінально-правової «аномалії»; б) окремими різновидами поведінки, які не належать до «кримінально-правових аномалій», проте виключають суспільну небезпечність і/або протиправність та застосування заходів кримінально-правового впливу. Вчинення особою кримінального правопорушення або іншої кримінально-правової «аномалії» зумовлено порушенням закону про кримінальну відповідальність. За відсутності кримінально-правової заборони певного діяння будь-яка поведінка не буде охоплюватися сферою формування та існування принципів кримінального права. Звідси можливість вплинути на суспільні відносини виникне лише з появою кримінального закону, який заборонятиме певну протиправну поведінку. У разі, якщо вчиняється кримінальне правопорушення, виникають кримінально-правові відносини, у процесі розвитку яких реалізуються і принципи кримінального права. Саме останні створюють необхідний формат, в межах якого функціонують кримінально-правові відносини. При цьому основу кримінально-правових відносин становлять переважно загальноправові та галузеві принципи кримінального права, а втілення та реалізація інституційних і міжінституційних кримінально-правових принципів відбувається у міру розвитку таких відносин.

Список використаних джерел:

1. Берзін П. С. Механізм кримінально-правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 1. С. 45–66.
2. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції. *Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права*. Київ, 2008. С. 509–530.
3. Матвєєва Ю. І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУ-КМА*. 2017. Т. 200. Юридичні науки. С. 93–97.

4. Фристер Г. Уголовное право Германии. Общая часть Strafrecht. Allgemeiner Teil / пер. с нем. 5-е изд. Москва : Инфотропик Медиа, 2013. 712 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 02.02.2021).

6. Медіація. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Медіація> (дата звернення: 02.02.2021).

7. Жмудь В. Запровадження процедури медіації (примирення) у законодавстві України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_11347 (дата звернення: 02.02.2021).

Olena Oliinyk. Conditionality of the origin, existence and termination of criminal legal relations by the principles of criminal law

The author of the article analyzes the impact of certain principles of criminal law on the emergence, existence and termination of criminal law relations. With regard to common law, for example, the principle of legality in criminal law means that all the provisions underlying the prosecution of a person for an offense, sentencing, release from him or the occurrence of other criminal consequences of a criminal offense must be formulated exclusively in the law as in the highest act of the legislature, ie the only source of criminal law is the criminal law. The principle of the rule of law is based on the recognition and unconditional perception of the highest value of the human person, his inalienable rights and freedoms. Sectoral principles have a more specific and narrow sphere of influence on legal relations. At the same time, they are more specific in their content and direction of influence. Thus, the principle of inevitability of criminal liability, which means that a person who has committed a socially dangerous act of a certain type under the Criminal Code of Ukraine, must be affected by appropriate measures of a criminal nature. It has a preventive, deterrent effect on vulnerable individuals who are prone to violating the law on criminal liability. In turn, the principle of administration of justice only by the court as an intersectoral principle is based on the provisions of Art. 124 of the Constitution of Ukraine, which deals with the administration of justice in Ukraine exclusively by courts, the prevention of delegation of court functions, as well as the appropriation of these functions by other bodies or officials, the extension of court jurisdiction to any legal dispute and any criminal charges, and on consideration by courts in cases of other cases provided by law, etc. As for the institutional and inter-institutional principles of criminal law, the author notes that the latter also have a narrow sphere of influence on legal relations, while their influence should not be reduced. It is determined that if a criminal offense is committed, then there are criminal-legal relations, in the process of development of which the principles of criminal law are realized. It is the latter that create the necessary format within which criminal law relations function. At the same time, the basis of criminal law relations is mainly common law and sectoral principles of criminal law, and the implementation and realization of institutional and interinstitutional criminal law principles occurs as the development of such relations.

Key words: criminal law relations, principles of criminal law, mechanism of criminal law regulation.

